

Udlændinge-, Integrations-
og Boligministeriet

Beboernes byhaver

Genbesøg af gårdanlæg fra publikationen 14 Byhaver - en faglig vurdering

Genbesøg af gårdanlæg fra publikationen 14 Byhaver - en faglig vurdering

Karen Attwell

ISBN 978-87-93396-41-8

© 2016 Udlændinge-, Integration- og Boligministeriet

Udlændinge-, Integration- og Boligministeriet
Slotsholmsgade 10, 1216 København K

Tlf: +45 61 98 40 00

E-mail: uibm@uibm.dk

www.uibm.dk

Oktober 2016

Alle fotos: Karen Attwell. Alle rettigheder tilhører Karen Attwell. Fotos må gerne bruges med kildeangivelse.

Udgivelsen kan frit hentes på www.uibm.dk

Udlændinge-, Integration- og Boligministeriets udgivelser kan frit citeres med tydelig kildeangivelse

Indholdsfortegnelse

Resumé	4
Indledning	5
Dagbog fra genbesøg i 13 byhaver i maj 2016	7
Karré ved Peblingedosseringen i København (3513 m ² , anlagt 1988).....	7
Fiskedamsgade-karréen på Østerbro i København (825 m ² , anlagt 1986).....	8
Havnegade-karréen på Bremerholm i København (2.109 m ² , anlagt 1989)	9
Kanal-karréen på Christianshavn i København(2.600 m ² , anlagt 1983)	10
Amargadegadekarréen på Christianshavn i København (3.139 m ² , anlagt 1990).....	11
Hveensvej-karréen på Amager (4.868 m ² , anlagt i 1987).....	12
Marstrandsgade-karréen i Århus (3.283 m ² , anlagt i 1993)	13
Helgenæsgade-karréen i Århus (1.995 m ² , anlagt i 1984).....	14
Hallsti-karréen i Århus (2.740m ² , anlagt i 1993)	15
Absalonsgade-karréen i Århus (2.740 m ² , heraf anslået ca. 700 m ² fællesareal, anlagt i 1994).....	16
Valdemarsgade-karréen i Slagelse (ca. 10.000 m ² , heraf 2.100 m ² fællesareal , anlagt i 1994).....	17
Fredensgade-karréen i Kolding (8.000 m ² , heraf 4.500 m ² fællesareal, anlagt i 1994).....	18
Enghave Plads-karréen i Valby(754m ² , anlagt i 1988).....	19
Byhavernes udvikling over tid	20
Beboerne	21
Gårdlaugenes håndtering af driftsindsatsen	24
Faste elementer.....	27
Karrégårdenes beplantning	30
Sammenfatning	35

Resumé

Der er ved genbesøg i 2012 og 2016 i 13 ud af 14 seværdige gårdanlæg, beskrevet i publikationen *14 byhaver* fra 1996, set stor forskel på, hvordan anlæggene har klarret "tidens tand" med de ændringer, som brug, driftsindsats og ændrede krav og ønsker selvfølgelig medfører. Nogle gårde fremstår som endnu bedre, end da de blev udvalgt som seværdige i 1995, andre er stadigvæk gode hverdagsuderum, men trænger til et løft, og enkelte er ikke længere seværdige som følge af forfald. Det var opmuntrende at gense de anlæg, som i ordets bogstavelige forstand blomstrer, og det vakte til eftertanke at gense de steder, hvor gode visioner og stort potentiale ikke er udnyttet. Hvad har gjort forskellen?

Artiklen omfatter dels en besøgsdagbog fra 13 ud af de 14 "byhaver", dels sammenfattende overvejelser om, hvorfor det gik som det gik, og hvad man kan lære af det, når der skal etableres nye anlæg – for det er en klar konklusion, at det bør der.

Indledning

Publikationen *14 byhaver. Gårdanlæg i byfornyelsen – form, funktion og oplevelsesværdi* (ISBN-13: 9788760157882), udgivet i 1996, blev udarbejdet af Statens Byggeforskningsinstitut (SBI) for det daværende boligministeriums Bygge- og Boligstyrelse. Med sin præsentation af 14 udvalgte, seværdige gårdanlæg og en tværgående emneanalyse havde publikationen til formål at inspirere landets kommuner, rådgivere og beboere og give dem mulighed for at lære af gode erfaringer fra eksisterende anlæg.

Som en af tre forfatterne fra SBI var jeg involveret i opstilling af kriterier for udvælgelsen, besøg i de mange anlæg, der fra forskellige kilder blev foreslået som emner og den endelige udvælgelse, analyse og beskrivelse af de 14 gode gårdanlæg, der blev udvalgt til publikationen. Det har derfor været et privilegium for mig at få lejlighed til at genbesøge gårdene for at se og vurdere, hvordan de har udviklet sig over de mange år, der er gået siden den første præsentation.

Genbesøg 2012 og 2016

Jeg har genbesøgt gårdanlæggene i henholdsvis 2012 og 2016. Genbesøg i anlægget i Ålborg er dog udeladt.

Genbesøg i gårdanlæggene var planlagt som en overordnet faglig vurdering på baggrund af de umiddelbart synlige indtryk, ikke som en egentlig evaluering. Det var dog metodisk oplagt under besøgene at tage udgangspunkt i den oprindelige publikations overordnede emner, dvs. form, funktion, brug og oplevelse. Det var desuden oplagt at se på de fysiske spor af slid og af driftsindsatsen, idet den – som for alle grønne anlæg - kan være afgørende for, hvordan et gårdanlæg udvikler sig over tid.

For god ordens skyld skal det nævnes, at der her ikke har været mulighed for at følge systematisk op på hverken beboergruppens sammensætning i de enkelte anlæg og beboernes oplevelse af gårdene eller på driftens økonomiske og organisatoriske rammer, selvom det kunne have været interessant i forhold til gårdanlæggenes udvikling. Hvor jeg har mødt beboere, driftsansvarlige eller gårdlaugsmedlemmer på min vej, har jeg dog valgt at bruge deres kommentarer. De passede hver gang fint med mine egne observationer.

Der blev i publikationen *14 byhaver* bevidst valgt gode gårdanlæg, som dels var beliggende i både tætte bydele og i mere åbne provinsbydele, dels var meget forskellige i disponering og udtryk. For at gøre det muligt at relatere mine observationer fra genbesøgene til den oprindelige gennemgang omfatter artiklen indledningsvis "dagbogsbeskrivelser" fra 2016 for hvert gårdanlæg, til tider med udvalgte kommentarer fra genbesøgene i 2012. Derefter sammenfattes og diskuteres de emner, der tegnede sig tydeligst under genbesøgene, på tværs af de 13 anlæg. Afslutningsvis opsamles, hvad jeg finder vigtigt at bringe videre til kommende anlæg af byhaver som del af byfornyelsen.

14 byhaver fra 1996 er tilgængelig i elektronisk form på ministeriets hjemmeside, hvis man vil se de oprindelige beskrivelser eller situationsplaner. Nedenstående dagbogsbeskrivelser af anlæggene er for overskuelighedens skyld opstillet i samme rækkefølge som i *14 byhaver*.

Dagbog fra genbesøg i 13 byhaver i maj 2016

Karré ved Peblingedosseringen i København (3513 m², anlagt 1988)

Karrégården med de op til 6-etagers huse er kun mellem 12 og 35 m bred, dvs. så smal, at alle arealer undtagen det sydlige, fælles haveareal er halvprivate opgangsarealer. Der virker "beboet" og imødekommende med udemøbler, blomsterkrukker og legesager mange steder. Der var satset på kvalitet i belægninger og småbygninger, og det holder. Cykelparkering og affaldshåndtering ser ud til at fungere fint inden for de oprindelige rammer, og der er generelt velholdt. Træbeskæringen er ikke professionelt udført, men det største problem er, at de snævre gårdrums store facadeplanter, der var så karakteristiske og flotte i såvel 1996 som i 2013, og som var årsag til karakteristikken "Grønne skakter", næsten alle har fået hovedstammen skåret over ved jorden. En beboer fortæller, at facadeplanterne bliver fjernet, fordi folk er bange for, at de skader murene.

Gårdanlægget er stadig et udmærket eksempel på, hvordan man kan få gode opholdsarealer ud af mørke, snævre gårde, men med den unødvendige nedskæring af de facadeplanter, der med deres størrelse og frodighed gav anlægget sin helt specielle karakter, ville gården i dag ikke være blevet udvalgt som et seværdigt eksempel.

I karréen ved Peblinge Dosseringen har forårssolen lokket beboerne udenfor. De meget smalle halvprivate arealer er markeret med en smuk og holdbar granitbelægning.

Karen Attwell, 2016

Fiskedamsgade-karréen på Østerbro i København (825 m², anlagt 1986)

Gården er lille og derfor noget mørk. Det karakteristiske ved gården var udnyttelsen af et terrænspring til et genialt, knækket trappeanlæg af træ, som dels fik gården til at virke større, end den er, dels fungerede som en slags terrasse til både leg og ophold på netop det mest solbeskinnede sted i gården.

Vedligeholdelsen af gårdanlægget virker noget forsømt, men en beboer oplyser, at gården har været lukket en tid på grund af rottebekæmpelse, og at foreningen har sparet op og går i gang med reovering af legeområde m.m., så snart rotterne er væk. Det er synligt, at affaldsskurene er for små, men ellers er det ikke muligt at vurdere de funktionelle forhold i den aflukkede og pt. ubrugte gård. Der mangler klatreplanter på de lave stativer ved i bagtrappedørene, men ellers står beplantningen stort set fint.

Det er selvfølgelig en slem forfatning, gården er i lige nu, men disponeringen - specielt den geniale trappeløsning - og den forestående reovering gør, at jeg tror på, at gården snart igen bliver lige så seværdig som tidligere.

I Fiskedamsgade-karréen er et terrænspring udnyttet til et genialt trappeanlæg, og det udnytter beboerne. *Karen Attwell, 2012*

Havnegade-karréen på Bremerholm i København (2.109 m², anlagt 1989)

Den trekantede gård er karakteristisk med sin midterste "slange" af bøgehæk, som dels hele året er flot se på oppe fra lejlighederne, dels giver nicher til ophold og leg. Et varieret plantevalg og stor frodighed med bl.a. vejplejede træer, slyng- og facadeplanter, rododendron og skyggestaude var ved genbesøget i 2012 med til at give gården et eksklusivt udtryk. Der var desuden velholdt, og der var børn og voksne i alle kroge og nicher i eftermiddagssolen. Det var dengang en af de bedste af de 13 genbesøgte byhaver.

I dag er der snusket og meget lidt frodigt og grønt. Bøgehækslangen har som et positivt indslag overlevet, men alle træer er for nyligt topkappet til stumtjenerfaccon, og facadeplanternes hovedstammer er skåret over. De døde planter hænger fortsat på murene. Efter oplysning fra en gårdlaugsrepræsentant er driftsbudgettet beskåret, da et flertal af tilflyttere mente, det var for højt. Stilladser til altanbyggerier har desuden medført, at nogle træer er helt fjernet.

Gårdanlægget virker fortsat som et brugbart uderum for beboerne, men det er samtidig et skoleeksempel på, hvor hurtigt driftsbesparselser på et ufagligt grundlag kan sætte et anlægs kvaliteter over styr.

I Havnegade-karréens fint klippede bøgehækslange bruges nicherne som tænkt til ophold og leg. *Karen Attwell, 2012.*

Kanal-karréen på Christianshavn i København (2.600 m², anlagt 1983)

Kanalkarréens 6-etagers ejendomme sammenholdt med gårdens ringe bredde har selvfølgelig givet udfordringer i gårdens disponering og brug, men det var alligevel lykkedes at skabe et godt og brugbart anlæg, som beboerne satte pris på og brugte. Ved genbesøget i 2016 er det første indtryk en sjov stilhed i forhold til bylivet udenfor langs kanalen. At der ikke findes høje træer til at fange solen betyder, at facaderne i slagskyggen virker mørke og dystre, og skurene, hvis skrå tage vender ud mod stien, virker meget dominerende. Skurene er desuden synligt alt for små. En gårdlaugsrepræsentant oplyser dog, at de står for udskiftning til noget større. Legearealet er vedligeholdt, og sandkassen ser brugt ud. Ellers virker gården i modsætning til i 1995 som alles og ingens, dvs. lidt forsømt og uden den personliggørelse og det synlige beboerengagement, der giver indtryk af, at det er beboernes fælles byhave. Og igen er slyng- og facadeplanter fjernet.

Gården er fortsat brugbar. Rammerne er der, men det er nok genopretning af beboerne ejerskabsfølelse og glæde ved gården – og måske en ny primus motor – der kommer til at afgøre anlæggets fremtid.

Fællesarealerne i den smalle Kanal-karré fungerer fint, men de asfaltbelagte arealer langs facaderne kunne godt være udnyttet og vedligeholdt bedre. *Karen Attwell, 2016.*

Amagergadekarréen på Christianshavn i København (3.139 m², anlagt 1990)

Amagerkarréen er karakteristisk med sine varierede og mest rigtig gamle og relativt lave huse samt to bibeholdte huse inde i gården. Den er som de fleste, lidt større gårdanlæg disponeret med haver langs facaderne, fællesarealer i midten af gården og de to zoner adskilt af en sti.

Der lyser alle steder af haveglæde, engagement og flittig brug af både haver og fællesarealer. Små, velholdte legearealer er placeret i frugttræernes skygge i fællesarealerne. Både slid i faldsand og de mange små børnekøretøjer, der er efterladt både der og langs den gennemgående sti, viser, at her leges der meget. Der er ikke synlige problemer med cykelparkering og affaldshåndtering. Der er hvide hegn og have-sæt, overdådigt blomstrende frugttræer og slyngplanter, fine brostensbelægninger, velholdte græsarealer - og fuglesang.

Samlet set er gården veldisponeret og funktionel. Den er passet til ug, og – som jeg fik fortalt ved genbesøget i 2016 – den bruges og nydes af beboerne, der har taget den til sig og sætter stor pris på deres frodige fælles byhave.

I Amagergade-karréen kombineres funktionalitet og frodig romantik i beboernes fælles byhave. *Karen Attwell, 2016*

Hveensvej-karréen på Amager (4.868 m², anlagt i 1987)

Der er indbydende grønt og blomstrende mellem de fire etagers bygninger i den relativt store karrégård. Den lidt stive, retlinjede, men funktionelle disponering af gårdens rum er næsten opløst i frodig vækst, og fuglene synger. Ingen fejlbeskårede træer eller nedskårede facadeplanter. Gårdmanden oplyser, at en gartner beskærer buske, og en træplejer beskærer træer. Alt er, som det bør være: i ordentlig stand og funktionelt. Skraldeskurene er dog for små til alle containere. Enkelte områder med brosten samt en fin, stammehækomkranset grusplads tegner sig som de belægninger, der har klaret tiden smukkeste. Kun ud for den nybyggede del af karréen bruges havearealerne ud for metaltrapper fra lejlighederne ikke, men ellers er der spor af, at både børn og voksne bruger både opgangshaver og fællesareal meget. Karrégården er lige så overbevisende seværdig som i 2013.

Hveensvej-karréens store træer giver arkitektonisk balance mellem de høje ejendomme og gården, og træerne opstammes for lysindfald på eksemplarisk vis frem for at blive topkappet. *Karen Attwell, 2012*

Marstrandsgade-karréen i Århus (3.283 m², anlagt i 1993)

Gården er forsynet med store opgangshaver, der ligger mellem den slyngede sti og det centrale fællesareal. På grund af gårdens størrelse er der så meget lys mellem de 4-etagers ejendomme, at græsarealerne i både opgangshaver og fællesareal trives. Også bøgehække om opgangshaverne fungerer, og den tværgående pergola mellem de to adgangsporte står som en fin grøn tunnel over brostensbelægningen. Gården er renholdt og passet, men lidt for algebegroede borde og bænke tyder på, at brugen er begrænset. Legearealerne er brugt, men sliddet er ikke stort, og der ligger ikke legetøj tilbage nogen steder. Til gengæld er portene fyldt med cykler til trods for skiltning. Området er angiveligt blevet et hipt sted for unge under uddannelse. Måske det medvirker til den synligt begrænsede brug af fællesarealerne og den begrænsede opdyrkning og personliggørelse af opgangsarealerne. Hækklipningen af både hække og buske og en noget problematisk topkapning af de få træer, der er tilbage i forhold til i 1995, vidner også om en lidt nødtørfvig driftsindsats. Gården virker mere som et offentligt anlæg end som en fælles byhave. Beboernes indsats og engagement mangler.

Det nyanlagte gårdanlæg lovede i 1995 mere, end tilfældet blev, men gårdanlægget har selvfølgelig stadig sin berettigelse som dagligt uderum for beboerne.

Gårdanlægget i Marstrandsgade-karréen er pænt vedligeholdt, men beboernes omsorg og personliggørelse mangler generelt. *Karen Attwell, 2016.*

Helgenæsgade-karréen i Århus (1.995 m², anlagt i 1984)

Gården virker med sin rumopdeling større, end den er. Aktiv leg er samlet midt i gården og afskærmet af en lille græsbakke, hvor der kan leges stillelege og solbades. Legeredskaberne er synligt brugt, og de små børnekøretøjer findes efterladt både her og langs stien mellem fællesareal og små opgangsarealer - som her er prioriteret til trods for, at gården er relativt lille. I de to grusbelagte, ovale hækrum i gårdens sydende spilles der bl.a. bold og holdes fællesspisninger i *Nr. Stenbro Madklub*. Også ovenfra danner et to ovaler struktur i det frodige grønne. Og grønt, det er der. En slank birk ud for et trappetårn giver højde og karakter – den stod der også i 1995 – og de efterhånden store frugttræer skattes angiveligt af beboerne. Også de intakte facadeplanter er på bedste vis med til at give grønt i højden i den lille gård mellem de 5-etagers ejendomme. Belægningerne fungerer stadigvæk fint. Asfaltstien med brostenskanter signalerer kvalitet, og grusbelægningerne er uhøjtidelige og funktionelle. Cykler er tilsyneladende ikke et problem, og de ellers pladskrævende affaldscontainere er afløst af en miljøstation i gaderummet med underjordiske containere. Så frodig og ”levet” en gård skal man lede længe efter. Trods sin ringe størrelse har den det hele, og beboerne nyder og bruger den som deres fælles byhave. Den er lige så seværdig som i 1995.

Helgenæsgade-karréen er overbevisende grøn og frodig trods sin begrænsede størrelse, og beboere i alle aldre bruger og værdsætter den som deres fælles byhave og personliggørelse mangler generelt. *Karen Attwell, 2016.*

Hallsti-karréen i Århus (2.740m², anlagt i 1993)

Den trekantede karrégård er omgivet af en blanding af lave byhuse og lidt højere etageejendomme. Der er private haver til byhusene, mens der til udlejningsejendommene er udlagt smalle forarealer og et fællesareal. Ved genbesøget i 2012 var stemningen helt fortryllende, næste kolonihaveagtig med flag og fest i fælleshuset og hvide låger ind til haverne. Der er stadigvæk lige så pynteligt. Der er ved opslag indkaldt til fælles hækkлипning, mens frugttræerne i kanten af det centrale, ovale fællesareal beskæres af en gartner. Der er vedligeholdelsesarbejder i gang på fælleshuset, og legearealet er udvidet med ruchebane, klatrevæg og trampolin. Legetingene ligger ude, selvom gården ikke er aflåst, og bedømt på slid og legeting er der mange børn, der leger her. Der er ingen problemer med cykler, og affaldet er henvist til miljøstationerne i gaden.

Gården fungerer stadigvæk strålende i det gennemtænkte møde mellem private haver og fællesareal/fælleshus. Karréens erhvervsbygning står tom, men da dens bagareal mod gårdanlægget er smukt brostensbelagt og renholdt, har det ingen negativ effekt på oplevelsen af et fortsat velfungerende og fint gårdanlæg.

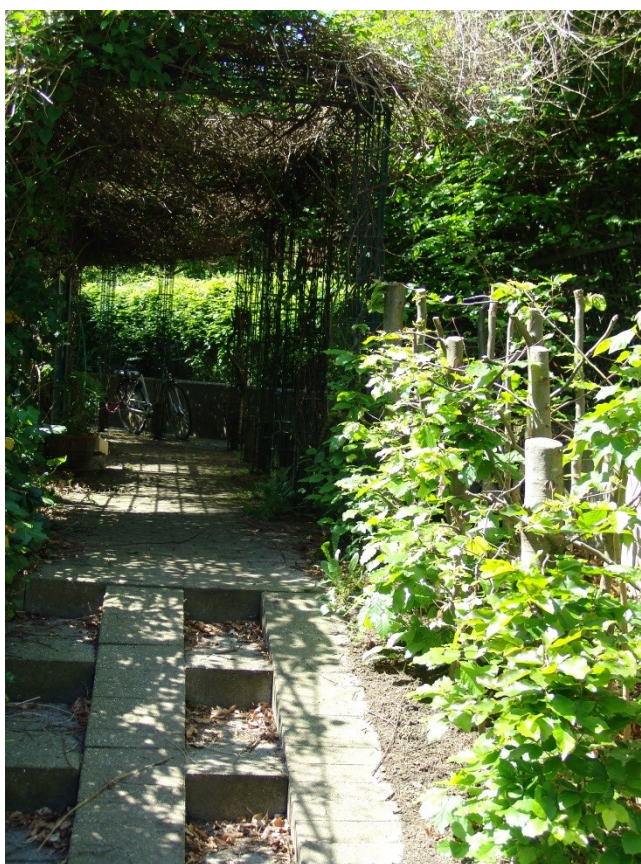

Legepladsen i det fine, lille anlæg i Hallsti-karréen er blevet udbygget med flere nye funktioner, bl.a. klatrevæg på den bevarede bygningsruin. *Karen Attwell, 2016.*

Absalonsgade-karréen i Århus (2.740 m², heraf anslået ca. 700 m² fællesareal, anlagt i 1994)

Der er her tale om en minimumsløsning, hvor mindst muligt areal fra de private haver til de 2 – 3-etagers byhuse blev udnyttet til to stier til brug for affaldshåndtering samt til en fælles opholdsplads i den sydlige del. Løsningen blev lette pergola- og hegnsløsninger i forbindelse med stierne og med god placering af affaldscontainere samt flot udførte betonmure med trapper til at optage det relativt store terrænspring på langs af gården.

Med miljøstationer i gaden har anlægget mistet sin hovedfunktion, og stierne er nu kun en praktisk måde at få haveaffald ud på. I 2012 var de to stestykker ubrugte og så tilgroede, at det fine inventar var helt usynligt. I dag er der nogle steder klippet lidt fri, men ellers forekommer stestykkerne fortsat at opleves som et uvedkommende bagareal, som få bruger, og ingen passer. Det samme gælder den fælles opholdsplads mod syd, hvor de fine fuglekirsebærtræer siden 2012 desuden er blevet topkappet. I dag kan anlægget langt fra betegnes som seværdigt.

Der var tænkt kvalitet og fine detaljer ind i det udvidede stianlæg i Absalonsgade-karréen, men affaldshåndteringen er flyttet ud på gaden, og anlægget hverken bruges eller passes.. *Karen Attwell, 2016.*

Valdemarsgade-karréen i Slagelse (ca. 10.000 m², heraf 2.100 m² fællesareal, anlagt i 1994)

Denne store provinsbykarré blev planlagt som et demonstrationsprojekt i byøkologiens storhedstid i 1990'erne. Det indeholdt alt fra lokal håndtering af regnvand i sammenhæng med et gedigent fælles drivhus til jordkredsløb og selvforsyning med høns, kompostering og dyrkning. Allerede i 1995 var der lidt tvivl om anlæggets fremtid, for det så ikke rigtigt ud til, at beboerne tog anlægget til sig som en fælles sag.

Genbesøgene har vist, at denne tvivl var reel. Gårdens store træer og buske gør gårdrummet grønt og frodigt som i en helt almindelig offentlig park, men bortset fra drivhuset er stort set alt andet væk. I modsætning til i 2012 er der dog i dag et par hvide kasser med tomatplanter i det store hus. De rummelige private haver er med enkelte undtagelser heller ikke brugt meget. Positivt er det, at skraldecontainerne siden 2012r afløst af en ordning i gaden ligesom i Århus.

På den anden side af Sct. Mikkelsgade ligger en gård, der trods store træer mest er præget af hullet asfalt med bilparkering, forfaldne skure og plankeværker. Sammenlignet med den må renoveringsindsatsen i Valdemarsgade-karréen alt til trods vurderes som positiv.

Det fælles gårdanlæg i Valdemarsgade-karréen er blevet en grøn park. Stort set alle byøkologiske funktioner og konstruktioner er væk. *Karen Attwell, 2016.*

Fredensgade-karréen i Kolding (8.000 m², heraf 4.500 m² fællesareal, anlagt i 1994)

Fredensgade-karréen var det mest storstilede danske eksempel på byøkologi med sit "bioværk", en glaspyramide med tilhørende rodzoneanlæg og bassiner, der skulle demonstrere biologisk rensning af spildevand fra bebyggelsen, samtidig med, at det understøttede en erhvervsproduktion af planter.

En bred zone langs de 3 – 4-etagers huse forblev private haver, men gårdens midterste areal fra nord til syd blev anlagt som fællesareal omkring en gennemgående sti og regnvandsrende og med plads til husdyr og dyrkning. Ved genbesøgene var bioværket tomt, og både de private haver og fællesarealet bruges kun i begrænset omfang. Som park er fællesarealet meget forfaldent, selvom et par småbroer over vandrenden er udskiftet. Desuden har de få store træer i anlægget alvorlige sygdomsangreb og kan ikke forventes at leve ret mange år endnu. Positivt ses der ikke affald og cykler i den fælles del af anlægget, og stipassagen gennem gården bruges af andre.

Forsøg og demonstrationer lykkes ikke altid. Men det burde have været muligt løbende blot at passe det pæne og driftsvenlige fællesareal som parkanlæg.

Fredensgade-karréen sover Tornerosesøvn. Selv regnvandsanlægget er gået i stå til trods for, at lokal afledning af regnvand er meget aktuelt. *Karen Attwell, 2016.*

Enghave Plads-karréen i Valby (754m², anlagt i 1988)

Karréen er lille og opdelt i to rum af en sidebygning, så med 5-etagers bygninger var mulighederne for at skabe et frodigt og brugbart anlæg med fokus på det, vi i dag vil kalde bæredygtighed, ikke de bedste. Men med de aktive beboere som medspillere blev der skabt et "levende og righoldigt byrum", som det blev beskrevet i 1996.

Ved genbesøgene var indtrykket af gården meget anderledes. Skraldecontainere, cykler og vasketøj dominer billedet, og generelt er der ikke så indbydende som tidligere. Der er ikke renholdt og kun få steder er der gjort forsøg på at genplante eller beskære de slyngplanter, der tidligere medvirkede til gårdens frodighed. Positivt giver et par høje, slanke træer et fint lysflimmer i gården, og et par sjældne småtræer danner tag over en siddeplads, hvor der har været børnefødselsdag - kan det ses på efterladt service, flag og balloner. Ud over børnefødselsdagen er der ikke mange tegn på, at gården bruges til andet end rent funktionelle ting. Gården synes at være blevet en baggård igen. Den oprindelige beboerdrevne begejstring og ejerskabsfølelse – og viden - mangler tilsyneladende.

Gården er hverken levende eller righoldigt mere, og selvom den relativt let kunne genoprettes, er den for tiden ikke seværdig som et godt eksempel.

Enghave Plads-karréen bruges heldigvis fortsat, men der mangler tilsyneladende overskud til at passe anlægget, så et begyndende forfald er synligt. *Karen Attwell 2016.*

Byhavernes udvikling over tid

Ved udvælgelsen i 1995 af gode gårdanlæg i byfornyelsen til præsentation i 14 byhaver var nogle anlæg knapt færdige, mens andre havde været i brug en årrække. Der skete allerede her en udvælgelse, idet de ældste gårde – fra 1980'erne - jo på det tidspunkt havde vist, at de kunne klare tidens tand med de givne beboere og den aktuelle driftsindsats. Fiskedamsgade-karréen i København er et godt eksempel. Gårdene, som var anlagt i 1990'erne, f.eks. Absalonsgade-karréen i Århus og de store byøkologiske demonstrationsprojekter i Slagelse og Kolding, var derimod så nye, at det ikke helt var muligt ved udvælgelsen at bedømme, hvordan de ville klare sig.

Hvis man ser på alle gårdene fra den vinkel, tegner der sig da også et billede af, at de gårde, der har klaret sig godt, er de lidt ældre som f.eks. Hveensvej-karréen på Amager fra 1987 og Helgenæsgade-karréen i Århus fra 1984. Specielt de to store provinsbykarréer fra 1990'erne har klaret sig mindre godt, men også andre anlæg har vist sig at have synlige problemer med brug og driftsindsats, som gør, at de ikke fungerer optimalt i dag og ser nedslidte og forsømte ud. For nogle anlæg er den største forandring ikke sket mellem 1995 og 2012, men mellem 2012 og 2016. Jeg mener efter genbesøgene, man kan pege på to faktorer, der kan medvirke til at forklare disse forskelle i anlæggenes udvikling: **beboerne og driftsindsatsen**. I forbindelse med driftsindsatsen er det specielt den gartneriske pleje af **beplantningen**, der er afgørende, idet håndteringen af **faste elementer**, dvs. belægninger, inventar og skure til affald og cykler, stort set er i orden. Anlæggenes form og indhold kunne som princip også være en medvirkende faktor, men alle anlæg er generelt fundet lige så funktionelle og formmæssigt gennemtænkte som ved den oprindelige udvælgelse, så dette emne er ikke behandlet særskilt.

Selv i nordskyggen kan der udvikles indbydende og frodige opgangshaver. (Helgenæsgade-karréen). *Karen Attwell 2016.*

Beboerne

Ud fra det samlede indtryk fra genbesøgene ser beboernes indsats - også i det små - med at feje, rense, klippe, plante, osv. ud til at være meget vigtigt for, hvor længe et anlæg holder. Man passer typisk bedre på det anlæg, man føler er ens eget domæne, selvom det er fælles for opgangen eller karréen. Og fra forskningen ved man, at når man lægger tid, kræfter og evt. penge i et udeareal, øger det igen ejerskabsfølelsen i en god spiral. I f.eks. Amagergade-karréen i København og i Helgenæsgade-karréen i den tætte del af Århus betragter beboerne angiveligt både opgangshaverne og det centrale fælles anlæg som deres. De bruger det, glædes ved det, passer og passer på det som den fælles byhave, et gårdanlæg i bedste fald er. Modsat er det meget tydeligt i dag, at de forbehold over for de aktuelle projekter, som oprindeligt blev udtrykt af gårdenes beboere, og som er beskrevet i *14 byhaver*, har været reelle: Beboerne i begge de to store provinsbykarréer og i Absalonsgade-karréen i Århus var angiveligt ikke glade for at skulle afgive areal fra de private matrikler til et fælles anlæg. Den indstilling har tilsyneladende ikke ændret sig, for netop disse anlæg er i dag de mindst brugte og mest forsømte.

Det har været en interessant observation, at de steder, hvor gårdanlæggene er mest "levende" og brugte, er kendetegnet ved, at legeting er efterladt udenfor. Der er legeting i sandkasserne, men også rundt omkring på og i buskene langs stierne står der små børnekøretøjer. De ser ud til at være efterladt der, hvor de blev brugt, da børnene blev kaldt ind. Det tegner et positivt billede af ejerskab og fællesskab. Det opleves trygt at efterlade ting udenfor, for man kan sikker på, at de også er der i morgen – selv hvor gårdene ikke er aflåst som f.eks. i Amagergade-karréen i København og i Hallsti-karréen i Århus.

Det ser i sammenhæng med beboernes rolle ud til, at den almindelige beboerudskiftning kan være et problem, der bør håndteres bevidst. Det er vigtigt, at tilflyttere får en forståelse for anlæggets kvaliteter og muligheder og forhåbentlig også den ejerskabsfølelse, der gør, det de bruger og passer på anlægget som et fælles gode, samt er indforståede med at opretholde de nødvendige driftsomkostninger. En samtale med et gårdlaugsmedlem i Havnegade-karréen i København sammenholdt med anlæggets nuværende tilstand illustrerede dette behov.

Nogle gårdanlægs tilblivelse og første leveår var båret af enkelte beboere med både engagement og viden. Det gælder for eksempelvis Karréen på Enghave Plads og Kanal-karréen, begge i København, men bedømt på de observerede ændringer i gårdenes tilstand må det antages, at disse personer ikke er der mere. Sådanne personer kan være samlende for beboergruppen med dels faglig viden, dels vedholdenhed omkring de fælles arbejder, der skal udføres. Under genbesøgene vidnede også sammenhængen mellem opslag om fælles opgaver og fælles regler og den

synlige gennemførelse heraf om, hvor vigtigt det er, at der findes primus motor'er i de enkelte gårdes gårdlaug. Hallsti-karréen i Århus er et positivt eksempel herpå.

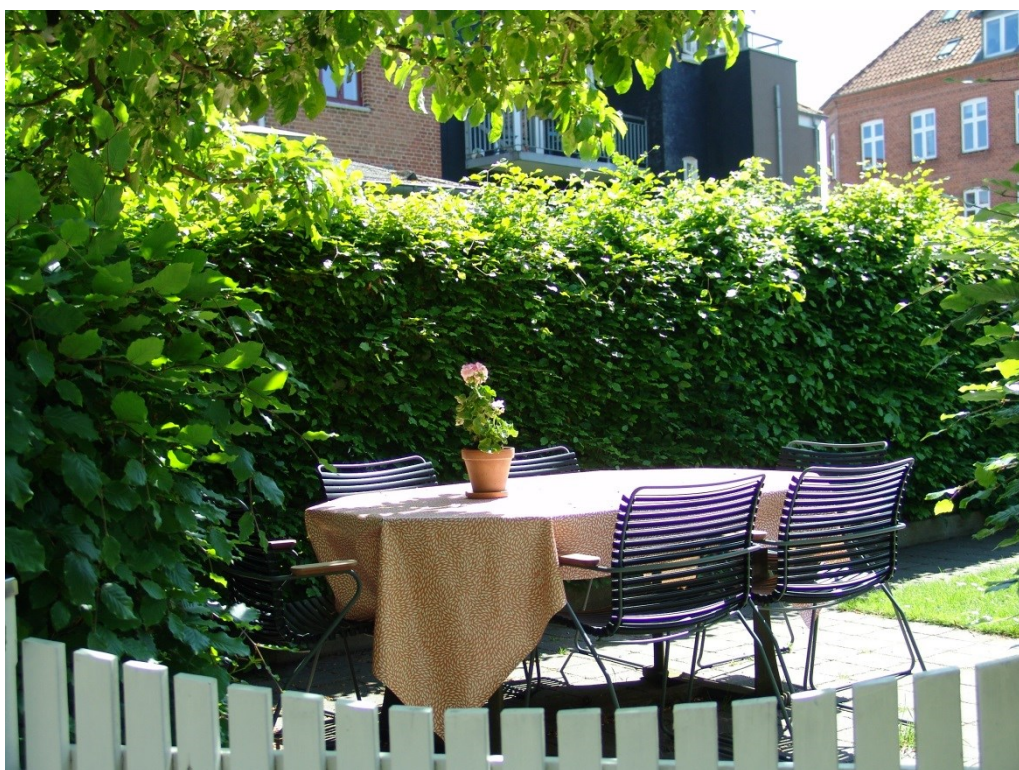
Gennem det overblik, man får ved gennemgang af alle gårdanlæggene over kort tid kan det ikke undgås, at man lægger mærke til forskellene i omfanget af beboernes interesse for deres gårdanlæg bedømt på synlige aktiviteter og brug. Det kan være personliggørelse af opgangs- og private haver med havemøbler, bede, espaillierer, blomsterkrukker o.l. i modsætning til haver, hvor planter er vokset gennem frønde havemøbler i et helt vildnis, eller hvor der stort set kun er det samme græs, fliser og tørrestativ som for 20 år siden. Forskellene vækker til eftertanke: Kan karréernes placering i henholdsvis tætte og åbne bydele og i henholdsvis storbyer og provinsbyer kan være en medvirket årsag til, hvor meget gårdanlæggets muligheder udnyttes? Er der et byliv udenfor i gaden og parker i nærheden, hvor det opleves mere attraktivt at bruge fritiden? Hvordan med de mange nye altaner som alternativ til at bruge gårdanlægget til andet end at kikke ned på? Hvem har selv valgt at bo i en dyr lejlighed i den tætte by, og hvem har ikke haft andre muligheder end en lejlighed i byens ældste og tætteste del? Der skal jo personligt overskud til at involvere sig. Og er generel viden, det man i fagsprog kalder *tacit knowledge*, om en praktisk indsats udenfor med vedligeholdelse af arealer og pleje af planter ved at gå tabt for de yngre it-generationer, der flytter ind? De ubesvarede spørgsmål er mange.

Det betyder alt for udviklingen over tid, at beboerne oplever, at anlægget er deres, så de både personliggør det og passer det. (Karréen ved Peblinge Dosseringen). Karen Attwell 2016.

Det er desuden tankevækkende, at når private haver eller opgangsarealer udnyttes og bruges, gør fællesarealerne det tilsyneladende også – og modsat. Gårданlægge-
ne kan på den måde være enten en central del af dagligdagen for karréens beboere
og deres fællesskab – og dem er der heldigvis flest af - eller være et ligegyldigt ser-
viceareal, som man vender ryggen – eller ikke magter.

En hovedperson i etablering af gårđanlæg i Berlins byfornyelse i 1998érne, Eckart
Hahn, advarede altid mod at investere i ambitiøse gårdprojekter, hvis der ikke var
en stor gruppe ressourcestærke beboere til at bære projektet videre, når projektets
nyhedsinteresse havde lagt sig. Hvis man sammenholder den mangfoldige og næste
sprudlende Amagergade-karré på kanten af Københavns voldanlæg med den oprin-
deligt ambitiøse Valdemarsgade-karré i Slagelse giver tanken om beboerressourcer
som forklaring mening, men hvis man inddrager andre eksempler, er billedet mere
broget. Hallsti-karréen i Århus ligger lige ved siden af Absalonsgade-karréen, og der
er ikke de store forskelle i hverken karréstørrelse eller hustyper. Man kan derfor
antage, at beboergrupperne også er rimeligt ens. Alligevel er Hallsti-karréen særde-
les velfungerende

Selvom man blot kan kikke ind i beboerhaven fra fællesarealet, signaleres der velkom-
men til gårđanlægget. (Hallsti-karréen). *Karen Attwell 2016.*

Gårdlaugenes håndtering af driftsindsatsen

Hvis beboerne er med til at passe et gårdanlægs fællesarealer, opleves anlægget typisk som "levende" og mangfoldigt. Hvis det er et firma udefra, der hovedsageligt passer fællesarealerne, ser resultatet af driftsindsatsen i bedste fald lidt uengageret ud, dvs. uden beboernes tanke for detaljer og variation i måder at gribe tingene an på, i værste fald er mange års udvikling sat over styr ved fejludførte arbejder. Beboernes medvirken er på den måde ikke alene afgørende for, hvor længe et anlæg holder, som nævnt ovenfor, men også for, hvordan det ser ud. Det er ofte detaljerne, der gør gårdene indbydende. Mange forskellige og ofte blomstrende planter i krukke og bede giver mangfoldighed og frodighed i opgangshaverne, men nogle gange også i fællesarealerne. Der bliver klippet og passet og vandet. Havemøblerne er så pæne og rene, at man får lyst til at slå sig ned, der er legeting, hvor børnene sidst legede og efterlod dem, der er selvjustits med cykler og storskrald osv.

Det er vigtigt for gårdanlæggenes udvikling og levetid, at driften er organiseret, så specialopgaver udføres professionelt. Der er set et par gode eksempler, hvor dette er efterlevet. (Hveensvej-karréen). *Karen Attwell 2016.*

Når man gennemgår driftsoplysningerne i 14 byhaver springer det desuden i øjnene, at den synligt mest optimale driftsindsats også afhænger af de midler, der ofres på den. I 1996 lå de to - stadigvæk supergode - gårde på Amager, Hveensvej-karréen og Amargade-karréen, med en udgift på henholdsvis 8 og 12 kr. pr. m² bolig pr. år, mens andre anlæg typisk lå på 3 – 6 kr. Også Enghave Plads-karréen lå relativt højt,

men bedømt på gårdens tilstand i dag må beløbet skønnes skåret ned. Ud fra den voldsomme forandring, der er sket mellem genbesøget i 2012 og i 2016, må det samme være tilfældet i Havnegade-karréen ved Københavns Havn. Her er det desværre synligt, hvad der kan ske ved at udskifte en optimal drift med en uprofessionel indsats og antageligt med en i forhold til anlægsinvesteringen ringe besparelse. Hveensvej-karréen på Amager er modsat et fint eksempel på, hvordan et anlæg kan udvikle sig og blive endnu smukkere over tid, når driften er professionel og tilpasset det givne anlæg. Gårdmanden gennem 14 år er smed. Han vedligeholder, renholder og klipper græs, men overlader beskæring af buske i fællesarealet til en gartner og beskæring af store og små træer samt en stammehæk til en træplejespecialist. Beboerne klarer selv opgangshaverne. Det er en optimal organisering af driftsindsatsen. I Hallsti-karréen i Århus er det beboerne, der står for driften af fællesarealerne, men træbeskæringen bliver, som et opslag oplyste, udført af en gartner med viden herom.

Beboerne i Helgenæsgade-karréen dyrker selv på bedste vis deres frodige fælleshave med krydderurter, bærbuske og frugttræer. *Karen Attwell 2012.*

Det er beboerdemokratiet gennem gårdlaug/ejerforening, der står for driften af de enkelte gårdanlæg, og sådan skal det selvfølgelig være. Men, som det er antydnet ovenfor, det er også vigtigt, at de enkelte gårdlaug tilser, at driftsindsatsen er tilpas fagprofessionel, dvs. erkender, at selvom anlægget vinder ved, at beboerne gør meget selv, så kan der være behov for at indhente faglig viden, før en driftsændring

besluttes, og indhente fagekspertise til at udføre arbejdet. Beslutninger om beskæring eller fjernelse af træer og facadeplantninger hører til i den kategori, men også udskiftning af f.eks. belægninger og legeredskaber. Det interessante er dog, at for de sidstnævnte arbejder ser der oftest ud til at være fagfolk involveret, ligesom beboerne næppe opsætter altaner eller skifter tag selv. Der synes ikke at være den samme opmærksomhed på, at beskæring af træer også er et arbejde for specialister. Desværre udgiver nogle firmaer sig som specialister, selvom de synligt ikke er det. Topkapningen af træerne ved fællespladsen i Absalonsgade-karréen i Århus var efter en beboers udsagn udført af et sådant firma, og så tror beboerne jo forståeligt nok, at det er sådan, man bør gøre. Det havde været optimalt og langt billigere på både kort og langt sigt helt at fjerne nogle af træerne og bibeholde andre i fuld udvikling med blot en opstamning. Eksemplet rejser det generelle spørgsmål, hvordan og hvor beboerne kan få en troværdig rådgivning om driftsspørgsmål, specielt i forbindelse med beplantning, så den slags fejltagelser kan undgås.

Slidt granit passer smukt i gårdanlæggene, og da det holder ubegrænset, er det en billig belægning på langt sigt. Karen Attwell 2016.

Det må være gårdlaugets fornemme opgave at overskue driften, så der er midler til rådighed i foreningen til at udføre nødvendige arbejder i tide, uanset om de udføres af beboerne eller af et eller flere firmaer. Det er nemlig afgørende for anlæggets levetid som indbydende fælles byhave og for den bedst mulige anvendelse af de økonomiske midler. I mange af gårdene løftes denne opgave på udmærket vis. Hvensgade-karréen på Amager er som tidligere nævnt et godt eksempel. En detalje er

her maling af stakitterne mod opgangshaverne mellem genbesøgene i 2012 og 2016. Det var rettidig omhu, for de meget synlige stakitter var begyndt at virke afskallede i 2012.

Afskallede pergolaer og facader ved bagtrapper, gamle bladbunker og affald, frø-nede og ubrugte bænke og borde samt huller i belægningerne er heldigvis kun set i få gårde. Det er gårdlaugenes ansvar, når det går skævt, men det indvirker helt sikkert negativt på beboernes lyst til at bruge anlæggene. Det rejser spørgsmålet om, hvordan gårdlaugene kan hjælpes til at få bedre styr på driftsopgaven, så også disse gårdanlæg igen kan blive attraktive som de fælles byhaver, de oprindeligt var.

En glad gyngetur med baby i forsommersolen – og en mor, der er glad for fremover at kunne give sit barn så gode legemuligheder. (Helgenæsgade-karréen). *Karen Attwell 2016.*

Faste elementer

Genbesøgene har vist, at alle gårdanlæg er godt disponeret og gennemtænkt i forhold til både detaljer og drift. Desuden ses det, at anlægsarbejderne har været så udmærket udført, at belægninger og en del inventar holder endnu. Der er alligevel nogle observationer fra genbesøgene, der er værd at huske på i forbindelse med nye projekter.

Belægninger

Som nævnt ovenfor ses der typisk at være fagfolk involveret, når der skal udføres belægningsarbejder, men det er faktisk de færreste steder, det ses eller vides at være nødvendigt at udskifte eller udbedre belægningerne. Belægningerne har generelt overlevet mere end 20 års slid rigtig godt. Der ses selvfølgelig huller i asfalten eller knækkede og smuldrende fliser, men omfanget er pt. minimalt. Til gengæld er det helt tydeligt, hvilke belægninger, der holder bedst og samtidig signalerer kvalitet. Det er først og fremmest belægningerne af granit, dvs. brosten og chaussésten, alene eller i kombination med asfalt som f.eks. de brostenskantede stier i Helgenæsgade-karréen i Århus. Det er desuden grusbelægninger, der alle steder var i fin stand. En billig og funktionel belægning, som fremadrettet med den rigtige opbygning af bærelaget kan gøres gennemtrængelig for overfladevand. Betonfliserne er mere modeprægede og kommer med de uundgåelige algebegrøninger hurtigt til at virke lidt "altmodisch", selvom de fortsat er funktionelle. Uanset belægningstype har det dog været oplevelsen, at så længe, arealerne er fejtet og renholdt, er det fint.

En korrekt anlagt grusbelægning viser sig i gårdene at være både funktionel og smuk - og så er den billig. Karen Attwell 2016.

Inventar

Legeområdernes inventar er de fleste steder fint vedligeholdt eller udskiftet. Det var opløftende at se, hvor meget en gang maling og frisk sand kan betyde. I Fiskedams-gade-karréen var der positivt sparet op til total renovering af legeområdet, men det trænger der også til efter over 20 års slid.

I nogle af gårdene sås bænke og borde-/bænkesæt, der var meget lidt brugte og i enkelte tilfælde desværre også frønnede, hullede og afskallede. Gårdlaugene bør have større fokus på at få istandsat eller fjernet dette inventar, for det giver et negativt indtryk til i øvrigt frodige anlæg.

Skure

Cykel- og affaldsskure har indtil nu været vigtige og pladskrævende elementer i gårdenes disponering, og renholdelsen ved affaldsskurene en vigtig opgave i driften. I Århus og Slagelse er der etableret affaldsstationer i gaden med underjordiske alternativer til gårdenes containere. Det er en gave til specielt den tætte bys gårdanlæg, at affaldet kommer væk fra gårdene. I f.eks. Kanal-karréen i København blev det oplyst, at der skal der bygges større skure - som måske bliver lige så synsmæssigt dominerende som de nuværende. Funktionelt og synsmæssigt vil det dog positivt afhjælpe, at der som nu står storskrald ved skurene. I Amagergade-karréen i København forekommer skurene heldigvis at være store nok, for efter 20 år indgår de positivt i anlægget som flotte, stedsegrønne skulpturer. De er nemlig helt overgroet af vedbend.

Når skuret bliver til en fin stedsegrøn skulptur, passer det bedre ind i byhavemiljøet. (Amagergade-karréen). *Karen Attwell 2016.*

Karrégårdenes beplantning

Genbesøgene har vist, at alle gårdanlæg er godt disponeret og gennemtænkt i forhold til både detaljer og drift. Desuden ses det, at anlægsarbejderne har været så udmærket udført, at belægninger og en del inventar holder endnu, og at planterne i det store hele gror fint. Som det er antydnet ovenfor under beskrivelse af driftsindsatsen, er det imidlertid meget synligt efter de 20 år, der er gået siden udvælgelsen af gårdanlæggene i 1995, at beplantningen flere steder volder problemer, specielt **træer og facade-, slyng- og klatreplanter**. Og disse plantegrupper er typisk mere vigtige for et gårdanlægs synsmæssige frodighed, lokalklima (luftfugtighed og temperatur), fugleliv, osv. end buske og blomstrende planter – selvom disse også giver et stort tilskud til mangfoldigheden og oplevelsesværdien. Desuden er træer og facadeplanter meget længere om at udvikle sig og derfor meget mere sårbare for fejlbehandling end buske og blomster, der hurtigt kan erstattes.

Når de mellemstore træer får lov til at udvikle sig uden nedskæring, danner de grønne rum om sommeren, smukke silhuetter om vinteren og levesteder til fuglene hele året. (Hveensvej-karréen). *Karen Attwell 2016.*

Træer i gårdanlæggene

I nogle anlæg er der bevaret gamle træer fra før byfornyelsen. Træerne kan være så store – eller har på de sidste 20 år vokset sig så store, at de kan være i konflikt med bygninger, med solindfald, med sikkerhed for beboerne, hvis grene knækker af, osv.

Modsat optager de rigtig meget regnvand, er afgørende for, om der er et rigt fugleliv i gården og er med til at dæmpe høje sommertemperaturer med deres skygge samt til at dæmpe indtrykket af karrégårdenes ofte høje ejendomme. Men det er vigtigt for oplevelsen af træerne som et positivt element i gårdanlæggene, at de dels er placeret rigtigt i forhold til gårdenes størrelse, verdenshjørnerne og ejendommenes facader, dels behandles og plejes faglig forsvarligt. I Hveensvej-karréen på Amager står der flere store træer i gårdens sydvestende; de danner næsten et skovmiljø med deres høje stammer, men da de står ud for lejlighedernes nordside, skygger de ikke væsentligt. Modsat det tilbageblevne store træ i nordøstenden af gården. Det er arkitektonisk vigtigt i den store gård, men der er skyggegener til trods for opstamning. Helt fornuftigt er et tidligere bevaret træ samme sted fældet helt i stedet for at blive topkappet for lysindfald. Gårdmanden oplyste, at løsningen med det tilbageværende træ var yderligere opstamning foretaget af den træplejespecialist, der plejer gårdens træer. Også placering og valg af nye træer ved anlæg af Hveensvej-karréen har været gennemtænkt, så håndteringen af træerne har været/er i dette tilfælde så forbilledlig, at man kunne ønske det samme for alle gårde: bevaring af store træer, hvor de volder færrest skyggegener, plantning af træer, hvor de også på lang sigt kommer til at skygge mindst muligt samt løbende pleje med opstamning og udtynding af træbestanden, efterhånden som træerne vokser til, af en træplejespecialist, så der ikke skabes træer med råd og afledt sikkerhedsfare.

Bare et enkelt højt, slankt træ i de mindre gårde giver balance mellem gårdanlægget og de høje bygninger. (Helgenæsgade-karréen). *Karen Attwell 2016.*

Hvad enkelte høje træer betyder, kan med omvendt fortegn illustreres med f.eks. Kanal-karréen i København, hvor gården opleves stor og tom med kun lave kugletræer, mens enkelte høje, slanke birketræer ud for facadepartier med ingen eller få vinduer i Karréen ved Enghave Plads i København og i Helgenæsgade-karréen i Århus giver et flot grønt modspil til de høje bygningerne og reflekterer sollys fra bladene ned i de små karrégårde.

En oplagt mulighed ved både genplantninger i eksisterende gårdanlæg og ved nyanlæg er at plante søjletræer, som vil skygge meget lidt til trods for deres højdevækst. Den mulighed er mærkeligt nok ikke udnyttet i de 13 genbesøgte gårdanlæg.

Også mindre træer som tjørn, paradisæble og frugttræer er set topkappet, selvom der tilsyneladende hverken er plads- eller skyggeproblemer. Det er flere steder sket mellem genbesøgene i 2012 og 2016. Det falder i tråd med, at der i dag synes at være ved at opstå en generel frygt for træer, der vokser sig meget større end nogle meter. Dette står umiddelbart set i stærk kontrast til nye tanker om mere vildtvoksende bynatur, at beboernes forsøg på kontrol af træernes vækst ved nedskæring er blevet så tydelig.

Hvis der blev udarbejdet en plejeplan eller driftsinstruks for gårdanlæggenes udvikling som del af projekteringen, ville gårdlaugene blive opmærksomme på det hensigtsmæssige i at bibeholde og pleje udvalgte træer og løbende fjerne andre i stedet for de mange topkappinger af træer, der er set gårdanlæggenes.

Facadeplanter m.fl.

Der skelnes her mellem de selvhæftende facadeplanter, der med hæfterødder eller hæfteskiver vokser op ad mur o.lign, og klatre- og slyngplanter, der kræver et espallier, hegn eller anden form for plantestøtte for at vokse opad eller en konstruktion at lægge sig hen over.

Specielt de meget højt voksende, selvhæftede facadeplanter som vedbend og Rådhusvin kan være et afgørende beplantningselement i snævre gårde, hvor de kan skabe grønne rum på selv meget begrænset plads. I karréen ved Peblinge Dosseringen i København gav facadeplanter i op til 6 etagers højde på brandgavle og facader et fantastisk grønt indtryk i både 1995 og i 2012, og i både den smalle Kanal-karré og i de mørke hjørner i den trekantede Havnegade-karré i København bidrog facadeplanter på henholdsvis trappetårne og brandmure til at trække det grønne op i højden uden at give skyggegener.

Det er indlysende for de fleste, at græsplænearealer skal klippes hver uge om sommeren. Det er måske mindre indlysende, at facadeplanter også skal klippes, bare med nogle års mellemrum, for at undgå, at de vokser ind over vinduer eller under tagrender. Eller også mangler der viden om, at de selvhæftende facadeplanter ikke skader sunde mure uden permanent fugt eller manglende fuger. Uanset årsagen viste genbesøgene, at hovedstammen på stort set alle selvhæftende facadeplanter

var skåret over ved jorden for så nyligt, at de døde brune blade fortsat sad på planterne.

De selvhæftende facadeplanter trækker det grønne med op i højden uden at skygge, så planterne er specielt velegnede i de mindre gårde. Og man ved, at selv vedbend ikke skader sundt murværk. (Helgenæsgade-karréen).
Karen Attwell 2016.

Det undrer, at dette forsøg på at fjerne de selvhæftende facadeplanter er sket stort set samtidigt i gårdanlæggene, dvs. mellem 2012 og 2015. Hvis det skulle være sket af ubegrundet frygt for, at de selvhæftende planter skader mure, som en beboer nævnte, kan der hentes viden i den undersøgelse, det tidligere Boligministeriums Bygge og Boligstyrelse fik udarbejdet 1993: Facadebeplantning – En undersøgelse af fordele og ulemper. (ISBN 87-601-3845-9).

Der er i Hallsti-karréen i Århus set et eksempel, hvor en stor vedbend på en brandgavl er skåret af ved jorden. Kun den nederste del af planten er imidlertid død. Den øverste del lever videre. Vedbend kan som den eneste plante udnytte fugt i vægge som grundlag for vækst, og i dette tilfælde er der derfor grund til at fjerne planten og få renoveret murværket, så gavlen igen kan bære facadeplanter.

Også mange af de klematis, blåregn, kaprifolier, roser osv., der i 1995 sås plantet op ad fine hvide espaillierer, wirer, hegn og skure, mangler i dag. Det er et tab for gårdanlæggenes detaljerighed, at de er forsvundet, men hvis man ikke ønsker at genplante, ville det være en fordel, at også plantestøtterne blev fjernet. I Valdemarsgade-karréen i Slagelse har man som eksempel fjernet alle oprindelige pergolakonstruktioner over adgangsstierne. Andre steder vidner ubeskårede planter med mange døde dele om, at der også her er behov for hjælp til gårdlaug og ejerforeninger, så de er orienteret om, hvordan de skal pleje denne plantegruppe eller sørge for, at andre udfører arbejdet rigtigt.

Heldigvis er der også fine eksempler på, hvordan slyng- og klatreplanter kan berige gårdanlæggene. I f.eks. Amagergadekarréen i København har planter på hegn, skure og mure næsten fået gårdanlægget til at vokse sammen med de omgivende huse i en frodig, blomstrende helhed. Enkelte steder ses slyngplanter som blåregn, der vokser højt op på altankonstruktioner. Det var et meget brugt beplantningselement i byfornyelsen i Berlin i 1980'erne og kunne med fordel anvendes i højere grad i også den danske byfornyelse. Netop disse kraftige metalkonstruktioner kan bære de store slyngplanter, men da de har deres egen funktion, ser de ikke tomme ud, hvis det skulle ske, at planterne ikke trives eller bliver fjernet.

Her er der ingen planteforskrækkelse, så blåregnen har fået lov til at gå helt til vejrs på det gamle hus. (Amagergade-karréen). *Karen Attwell 2016.*

Sammenfatning

Ved genbesøgene i de 13 anlæg ud af de 14, der i 1996 blev præsenteret som gode eksempler i 14 *byhaver* tegnede der sig et billede af, at nogle gårdanlæg er blevet endnu bedre med årene, andre er stadig funktionelle, men er efter de 20 års slid ved at trænge til genopretning, og enkelte trænger til gentænkning af, hvordan og af hvem de skal bruges og passes.

Det var ved genbesøgene en glædelig oplevelse at gense de bedste anlæg. Gårdene var ikke alene passet på udmærket vis, men bar tydeligt præg af, at beboerne havde taget deres fælles byhaver til sig og personliggjort dem: Borde og stole, som tydeligvis var i brug, legeting og mange velpassede krukke og bede med blomster viste tydeligt, at gårdene bliver brugt efter hensigten. Selv i de mørkeste hjørner var der på den måde tegn på, at hver af disse gårde fortsat er en fælles have til daglig glæde og brug.

I andre anlæg er rammerne intakte, og gårdene bliver tydeligvis brugt, men der spores et begyndende forfald. Som diskuteret ovenfor, kan ændringer i beboergruppen og i driftsindsatsen være mulige dele af en forklaring på hvorfor. Det er selvfølgelig gårdlaugene, der har ansvaret for anlæggenes drift, men der ses et behov for, at de får faglig støtte til genopretning og bedre styring af driftsindsatsen. Set på tværs af alle anlæg er den vigtigste opgave for gårdlaugene dog nok at få mobiliseret og motiveret de øvrige beboere til at deltage aktivt i arbejdet og dermed få genskabt den ejerskabsfølelse, der tidligere fik anlæggenes til at blomstre i både direkte og indirekte betydning. Det ubesvarede spørgsmål er dog hvordan? Det forekommer ikke muligt at mobilisere beboerne i de tre anlæg, som de aldrig har ønsket og ikke taget til sig som en positiv del af deres dagligdag. De to store provinsbyanlæg var demonstrationsprojekter. Der var i 1990'erne fokus på, hvor langt man kunne gå i byøkologiens navn med lukkede kredsløb og selvforsyning samtidig med, at man troede på beboernes interesse og vilje til at tilpasse deres dagligdag til denne form for byliv. Måske tidstypiske projekter, der ikke kunne tilpasses nye tiders levevis? Men stor respekt for projekternes forsøg med nye muligheder, selvom den teknologiske udvikling viste sig at overhale dem indenom. Kun er det ønskværdigt, at disse anlæg hjælpes videre til en ny fremtid sammen med beboerne.

Ny teknologi har på andre områder været en stor fordel for gårdanlæggene. Affaldshåndteringen med flere sorteringsfraktioner er nogle steder i Københavnsområdet lidt problematisk. Containerne kan ikke rummes i de huse eller aflukker, der oprindeligt var etableret, så der skal bygges nye og større, og det tager plads. De affaldsstationer, som Århus Kommune og Slagelse Kommune har etableret i gaderummet, er en rigtig god løsning for specielt de små gårde, hvor der så bliver bedre plads til andre funktioner.

Hvis man ser på holdbarheden og dermed også den økonomiske bæredygtighed ved byfornyelse af en karrégård, synes genbesøgene at pege på, at gode "hverdagsanlæg" klarer sig godt over tid. Hovedparten af de 13 genbesøgte anlæg hører til i den

kategori. En pragmatisk og simpel disponering af gården, så alle praktiske ting kan fungere, samtidig med, at der er plads til, at alle aldersgrupper kan udfolde sig med egne og fælles gøremål og leg. Holdbare og driftsvenlige belægninger, der signalerer kvalitet, og rigtigt plejet, frodig beplantning, der skaber rum og stemning. Som tidligere nævnt ville det her være en god hjælp for gårdlaug og ejerforeninger, hvis en plejeplan eller driftsinstruks blev udarbejdet sammen med anlægsprojektet. De løbende istandsættelser, der er set i flere gårdanlæg, må roses, for sådan tages der bedst hånd om synligt slid, inden det bliver til forfald. På den måde plejer man også den oprindelige økonomiske investering i gårdanlægget og bibeholder og måske ligefrem øger anlæggets værdi over tid for de beboere, for hvis skyld det er etableret.

Genbesøg i de 13 gårde efter 20 år har vist, at anlæggene også i dag generelt er gode og holdbare uderum til daglig brug og glæde, og selvom der er set og påpeget områder, hvor der i nogle gårde er brug for hjælp til at bibeholde og genoprette anlæggenes kvalitet og i enkelte gårde til at omdefinere brugen af gårdene, er omfanget kun, hvad der må forventes efter 20 års brug og den generelle samfundsudvikling.

Konklusionen på genbesøgene er derfor i helt kort form, at satsningen på at lade byfornyelsen omfatte karrégårdens halvprivate friarealer til berigelse af beboernes daglige liv har været helt rigtig.